

SOVET MİFOLOJİ MODELİNDƏ SİMVOL TRANSFORMASIYASI

Doç. Dr. Günay QARAYEVA*

Xülasə: Hər bir ideoloji cəmiyyət mifolojiidir. Onun varlığı, gerçəklikləri yaddaşda, bədii düşüncədə mövcud olan simvolların yeni modeldə təzahüründə əksini tapmışdır. Bu baxımdan mifin ölməzlik hüququ vardır. Bədii düşüncədə daim diri olan mif təkrarlanmır, öz ilkin əsasına bağlılığı qorumaqla yeni kontekstdə üzə çıxır.

XX əsrin ikinci onilliyindən sonra mif artıq sosial mexanizmə çevrildi. Bu prosesdə sovet mifi, yeni mifoloji layların açılması əsasən iki yönümdə təzahürünü tapmışdı. Bəzən ənənəvi obraz dəyişmir, lakin kontekst dəyişir, mifoloji obrazın transformasiyası obrazın yeni kontekstdə meydana çıxmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən isə, obraz yeni mif modelində təqdim olunur. Məqalədə 1930-1950- ci illər Azərbaycan şəirində bədii düşüncədə mifoloji strukturlu simvolların yaranmasında yeni ideoloji cəmiyyətin sovet kultuna təsir mexanizmi izlənilir. XX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq mifin sosial mexanizmə çevrilməsi prosesində yeni mif modelində ədəbi qəhrəmanın ideoloji qəhrəmanla, lider obrazının mifoloji qəhrəmanla, dini, müqəddəs məkanların yeni məkanla əvəzlənməsi müşahidə olundu. Tədqiqat zamanı bu kontekstdə yeni mifoloji strukturun formalaşmasında simvolik obrazın ikili funksiyasına – obrazın mifoloji kontekstdə simvollaşması və obrazın semantikasının mifoloji düşüncəyə dayalı olmasına nəzər yetirilmişdir. Qızıl əsgər mifogeminin ədəbi qəhrəmana transformasiyası gətirilən bədii nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Məqalədə sovet mifinin yeni strukturlu modelə çevrilməsi, proletar ədəbiyyatının türk mifoloji təsəvvürlərindən gələn obrazlara münasibəti, obraz transformasiyasının yeni simvolik modelə təsir yönümləri və folklorlardan gələn simvolların transformasiyasına ilk dəfə olaraq bədii və elmi materiallarla nəzər yetirilmişdir. Bu da tədqiqatın elmi yeniliyini əsaslandırır. Simvolun mif yaratma gücü ilə yanaşı, proletar ədəbiyyatının türk mifoloji təsəvvürlərindən gələn obrazlara münasibəti, obraz transformasiyasının yeni simvolik modelə təsir yönümləri araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: mif, simvol, zaman, sovet kultu, lider obrazı.

SOVYET MİTOLOJİK MODELİNDE SEMBOL DÖNÜŞÜMÜ

Öz: Her ideolojik toplum bir mitolojidir. Onun varlığı ve gerçekleri, hafızada ve sanatsal düşüncədə var olan sembollerin yeni modelinde yansıtılır. Bu anlamda mitin ölümsüzlük hakkı vardır. Sanatsal düşüncədə her zaman canlı olan mit təkrarlanmaz, orijinal temeli ilə bağlantısını koruyaraq yeni bir bağlamda ortaya çıkar.

ORCID ID : 0000-0002-9934-019X

DOI : 10.31126/akrajournal.1138239

Geliş tarihi : 30 Haziran 2022 / Kabul tarihi: 27 Ocak 2023

*Azerbaycan Milli İllmler Akademisi Nizami Gencevi Onuruna Edebiyat Enstitüsü.

XX. yüzyılın ikinci on yılından sonra, mit zaten bir sosyal mekanizma hâline gelmiştir. Bu süreçte yeni mitolojik katmanların keşfi olan Sovyet miti kendisini esas olarak iki yönde göstermiştir. Bazen geleneksel imaj değişmez ama bağlam değişir, mitolojik imgenin dönüşümü imajın yeni bir bağlamda ortaya çıkmasını sağlar. Öte yandan görüntü yeni bir modelinde sunulur. Makale, 1930-1950 yıllarında Azerbaycan şiiirinde sanatsal düşüncede mitolojik yapısal sembollerin oluşumunda yeni ideolojik toplumun Sovyet kültürü üzerindeki etki mekanizmasının izini sürmektedir. XX. yüzyılın ikinci on yılından başlayarak mitin toplumsal bir mekanizmaya dönüşme sürecinde yeni bir mit modeli, edebî kahramanın yerine ideolojik bir kahramanın, lider imajının mitolojik bir kahramanın, dinî ve kutsal mekânlar yenileriyle değiştirilir. Çalışma, bu bağlamda yeni bir mitolojik yapının oluşumunda simgesel imgenin ikili işlevini - imgenin mitolojik bağlamda simgeleştirilmesi ve imgenin mitolojik düşünceye dayalı anlam bilimi - ele almaktadır. Altın asker mitinin edebî bir kahramana dönüşmesi verilen sanatsal örnekler üzerinden incelenmektedir. Makalede Sovyet mitinin yeni bir yapısal modele dönüşmesi, proleter edebiyatının Türk mitolojik tasavvurlardan oluşan imgelere karşı tutumu, imge dönüşümünün yeni simgesel model üzerindeki etki yönleri, folklordan oluşan semboller ilk kez sanatsal ve bilimsel öğelerle ele alınmıştır. Bu, araştırmanın bilimsel yeniliğini belirtir. Sembolün mit oluşturma gücü, proleter edebiyatının Türk mitolojik tasavvurlarından imgelere karşı tutumu, imge dönüşümünün yeni simgesel model üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: mit, sembol, zaman, sovyet kültürü, lider imajı

THE SYMBOL TRANSFORMATION IN THE SOVIET MYTHOLOGICAL MODEL

Abstract: Every ideological society is mythological, and its existence and realities are reflected in the new model of the symbols that exist in memory and artistic thought. In this sense, the myth has the right to immortality. The myth, which is always alive in artistic thought, is not repeated, but emerges in a new context, maintaining its attachment to its original basis.

After the second decade of the 20th century, myth has already become a social mechanism. In this process, the Soviet myth, the discovery of new mythological layers, manifested itself mainly in two directions. Sometimes the traditional image does not change, but the context changes, the transformation of the mythological image creates conditions for the image to appear in a new context. On the other hand, the image is presented in a new myth model. In the article is traced the mechanism of influence of the new ideological society on the Soviet cult in the formation of mythological structural symbols in artistic thought in Azerbaijani poetry of 1930-1950. Beginning from the second decade of the 20th century, in the process of transforming myth into a social mechanism, was observed a new myth model replaced the literary hero with an ideological hero, the image of a leader with a mythological hero, and religious and sacred places with a new place. During the research the dual function of the symbolic image in the formation of a new mythological structure in this context - the symbolization of the image in the mythological context and the semantics of the image based on mythological thinking is considered. The article analyzes the transformation of the myth of the golden soldier into a literary hero on the basis of the given artistic examples. In the article, the transformation of the Soviet myth into a new structural model, the attitude of proletarian literature against images consisting of Turkish mythological imaginations, the effects of image transformation on the new symbolic model? Symbols consisting of folklore are discussed for the first time with artistic and scientific elements. This justifies the scientific innovation of the research. Along with the myth-making power of the symbol, the attitude of proletarian literature to images from Turkish mythological imaginations, the influence of image transformation on the new symbolic model are studied.

Key Words: myth, symbol, proletarian literature, time, Soviet cult, image of a leader.

1. Giriş

Sovet dövrü Azərbaycan şeirində mifoloji obraz və motivlərin işlənmə və onlardan yararlanma meyarları fərqli idi. Bəzən etno – psixoloji yaddaşa mövcud olan obraz-simvollar yeni interperetasiyada təqdim olunur, bəzən isə ideoloji cəmiyyətin gerçəklikləri yeni mifoloji modeldə təqdim edilirdi. Mif ölmür, təkrarlanmır. Mif bədii düşüncədə öz əsasını qorumaqla digər kontekstdə yeni bir konteksti üzə çıxır. Hər bir simvolun yaddaşı var. Düzdür, tarixi-fəlsəfi, estetik fikrin inkişafı zaman və ictimai quruluş, ideoloji kanonlara uyğun olaraq simvolun kəsb etdiyi mənə dəyişə və yenilənə bilir. Lakin burada diqqət kəsb edən əsas məsələ bu dəyişimin mənanın ilkin qatına təsirsizliyidir. Hər bir yeni yaranan simvol mədəniyyətdə, yaddaşa mövcud işarənin davamıdır. 1930-1950-ci illər ədəbiyyatda ideoloji proqram, kütləviləşən təbliğat dünyanın, varlığın, gerçəyin dərk olunmasında yeni mifoloji strukturlu süjet, inam, simvol, zaman metoforasını yaratdı. “Əsasən məcazi ideoloji proqramların və təbliğat şüarlarının şeir mətnlərinə çevrilməsi prosesində dünya mənzərəsini modelləşdirməyin mifoloji prinsipləri aktuallaşdırılır.” (Levçenko, 2001: 12). Sovet mifi anlayış kimi bədii düşüncədə sabit, qəlibləşmiş obrazları ilə müəlliflik hüququ qazandı. Mifoloji dünyagörüşün əsasında kollektiv şüur, toplum düşüncə sovet dövrünün əsas ideoloji, sosial, bədii meyarı kimi şərtlənirdi. Sovet mifinin, mifoloji struktun formalaşmasında əsas meyar mifin içərisinə daxil olunan baxış və dünyanı dərk modelinin kütləvi, kompleks düşüncə, inanc sisteminə bağlılığı idi. Bu mif modelinə daxil edilən lazımı struktur imkânları daşısa da, dünyanın və cəmiyyətin, insanın dərkini olaraq tam yeni strukturlu model idi.

2. Sovet Mifi Yeni Strukturlu Model Kimi

Mifin əsasında müəyyən bir anlayışın təkrarlanması, onunla bağlı inancın yaradılması dayanır. Bu proses sosial və fərdi olaraq iki tərəflidir. Obraz təkrarlandıqca simvollaşır və simvollaşma prosesində mif strukturuna daxil edilən amillərlə zaman keçdikcə mifləşir. Bəzən obrazın təsviri, şəxsləndirilməsində mifoloji elementlər olmasa da, onun mifik dünyagörüşə əsaslanan müəyyən əlamətlərin daşıyıcısına çevrilməsi onu mifoloji obraza çevirir. Mifoloji-simvolik obraz ikili funksiyalıdır. Bir tərəfdən obraz mifoloji kontekstdə simvollaşır, onun semantikasi bütövlükdə mifoloji düşüncəyə dayalı olur. Bəzən isə, mifoloji sistem, inanc və mifik dünyagörüşünə əsaslanan imkânların obraza verilməsi onu mifoloji obraza çevirir. Mifik təsəvvürlərdə obraza mifopoetik xarakter verən inanc, şəxsləndirmə mif olmadan onu mifoloji obraza çevirir. Səməd Vurğunun “Kür çayı” şeirində Kürün ayağının sayılı olması, keçdiyi yerləri xeyir-bərəkətlə zənginləşdirməsi onu mifoloji simvola çevirir.

*Ulduzlar qoynuna şafəqlər saçar,
Səsindən ordular, karvanlar qaçar,
Sən gəzdiyən yerlər gül-çiçək açar
Çünki uğurludur ayağın sənin* (Vurğun, 2005: 77).

XX əsrdə şüurun mifoloji təbəqə laylarının açılması hər bir cəmiyyətdə fərqli şəkildə təzahür edirdi. Bu təzahürləri bir-birindən fərqləndirən cəhət sosial mühit müxtəlifliyi, oxşar məqam isə dünyada baş verən adekvat hadisələrin bənzərliyi idi. Bu xüsusda bədii təfəkkür müasir dünyanı gerçək olan mif modelinə uyğun şəkildə əks edir, mifoloji strukturda çox zaman dəyişikliklər edir, bədii şüur gerçək şüurla sintezləşirdi. Bu sintezləşmə yeni mifoloji layların açılmasına da təkan verirdi.

3. Sosial Mexanizmə Keçiddə

Mifoloji Obrazın Simvolik Transformasiyası

XX əsrin ikinci onilliyindən sonra mif artıq özü bir sosial mexanizmə çevrildi. Bu isə ədəbi qəhrəmanın ideoloji qəhrəmanla əvəzlənməsi, lider obrazının yeni mifoloji qəhrəmana, dini, mədəni şüurda mövcud müqəddəs məkan anlayışlarının (Məkkə, Mədinə) isə yeni məkana (Qızıl meydan) çevrilməsi ilə yeni mif modelini təqdim edirdi. Sovet mifi, mifoloji dünyagörüşü əsasən iki yönümdə təzahür edirdi. Çox zaman mifopoetik strukturda ənənəvi obraz olduğu şəkildə qalır, lakin konteks dəyişir, obraz yenilənir, mifoloji obrazın simvolik transformasiyası yeni ideyanın meydana çıxmasına şərait yaradır. Digər bir tərəfdən isə, obraz yeni mif modelində təqdim olunur. Sovet cəmiyyəti, onun qurulma və təbliğat proqramı dünya quruluşunda yeni mifoloji modelin təzahürü idi. İctimai həyatın, münasibətlərin yeni və konkret ideoloji əsaslarla qurulması “sosial mifologiya ilə ideologiya arasında sıx əlaqə” yaradırdı. İdeoloji laylar get-gedə yeni mifoloji modelin, mifopoetik strukturlu obrazların yaranmasına təkan verir və aktualıq kəsb edirdi. Ədəbiyyatşünas Levçenko yazır: “Əsasən məcazi ideoloji proqramların və təbliğat şüarlarının şeir mətnlərinə çevrilməsi prosesində dünya mənzərəsini modelləşdirməyin mifoloji prinsipləri aktuallaşdırılır” (Levçenko, 2001:12). Mifoloji düşüncədə obyektı canlandırmaq, antropomorfik xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevirmək, toxunulmaz, qeyri-adi, fəvqəlbəşər qüvvəyə çevirmək və ölməzlik statusu aparıcıdır. “Proletar şeiri dünyanı intuitiv, irrasional olaraq tanımağa çalışır, müəyyən dərəcədə buna görə miflə eyni, dünya ilə mətn nəslinin bilik yolunu birləşdirir.” (Yakimenko, 2015:17). Şəxsiyyətin mifləşdirilməsi ideologiyanın simvollar sistemində daxildir. İdeoloji kanonlara uyğun hakimiyyət atributları, şəxsiyyət və obyektlər mifləşə bilir. Sovet dövrü Azərbaycan şeirində Qızıl meydan, Qızıl bayraq, Lenin və s. ümumişlək kollektiv təfəkkürün yeni simvolik vahidləri idi. Lenin şəxsiyyətinə pərəstiş,

liderlə bağlı yaradılan inam və qeyri-adi təsəvvürlər onun mifləşməsi, mifoloji kontekstdə sülhün, quruculuğun, dincliyin, xoşbəxt həyat və gələcək arzularının, əmin amanlığın rəmzi kimi səciyyələnməsinə əsaslanırdı. Lider obrazı proletar şeirin mifopoetik düşüncə əsasında yaradılan yeni mifoloji qəhrəman obrazıdır. Proletar şeirində mifopoetik struktur, ənənəvi mifoloji modellər və şəkillərin ideoloji-sosial məzmunluluğu və liderin mif statusunda aparıcı obraz olduğunu qeyd edən Yakumenko “Mifolojiçeskie obrazi v proletarskoy poezii” məqaləsində yazır: “Proletar şeirinin əsas obrazlarından biri liderin obrazıdır. Müəllifin düşüncəsi mifopoetik düşüncə üzərində qurulur, əslində yeni bir mif yaradılır... Lider insanları çətinliklərdən azad edən, cəmiyyəti nizamlayan qəhrəman qurucu kimi mifoloji qəhrəmana çevrilir” (Yakimenko, 2015:20). “Cismin gömülsə xakə, gömülməz əməllərin”, “Daim cahandır yenə himmətli əllərin” (Ordubadi, 2009: 32), “Lenin işi ölümsüz böyük əbədiyyətdir, Gətirdiyi həqiqət insanların əsr-əsr zülmətdə axtardığı bir günəş həqiqətdir”; Lenin ölməyəcəkdir! Lenin – həqiqət olan böyük əməllərdədir” (Rza, 1969: 21), “Yox, nə qədər ki, dünya – torpaq, günəş, həyat var, Lenin ümid rəmzi tək əbədi yaşayacaq! Nəsillər amalını ürəkdə diyar-diyar, Zəfər bayrağı kimi şərəflə daşıyacaq” (Cəmil, 1975: 5), “Dünya-mız nəşəylə, keflə doludur, Biz gedən doğru yol Lenin yoludur” (Vahid, 2010: 68), “Bizə yaxın gələ bilmək kimin cəsarətidir, Vətənimiz indi azad xalqlar vilayətidir. Stalinin, o böyük rəhbərin məhəbbətidir, Qızıl çiçəklər açıbdır fəzası ölkəmizin” (Vahid, 2010: 74), “Mən cocuqdu, sürgündən, Lenin ruh verirdi...gedirdi, dalğalar, getdikcə irəli – Aparırdı Lenin bolşe-vikləri”, (Rəfili, 2010: 89), “Yolumda Lenindən ən böyük fanar, O sönməz, hər zaman parlayıb yanar, Döyüslərdə onun işığıyla biz, bütün qaranlığı yarıb keçmişiz!” (Xəlil, 2010: 341-342) və s. Lider ədəbi qəhrəmana çevrilir. Mi-foloji statusda obraz simvolik funksiyaları ilə fərqlənir. O, ölməzdir, müqayi-səədilən və əvəzedilən deyil, bu statusu ona mühitin kollektiv, toplum düşüncəsi vermişdir. “Ədəbiyyat həyatı əks etdirmə və anlama forması ola bilməz. Bu siyasətçilər özlərinin lider obrazını yaradırlar (bu fikir bütün zaman və cəmiyyət üçün keçərli deyil – G.G.). Liderlərə ən yaxşısını vermək keyfiyyətləri, istismarlarını və qazandıqlarını tərifi etmək mifoloji şüurda bir təzahürdür. Lider hər şeyi və hər zaman düşünəndir, lider canlı bir əfsanədir” (Yaki-menko, 2015:21). R.Rzanın yüksək pafosla “Mən hansı bir insana bənzədim ki, Lenini” misraları ilə qəhrəmanın cəmiyyətdə tutduğu mövqedən və statusundan asılı olmayaraq hər bir kəsdən üstünlüyü və ona verilən dəyər, qiymət bənzərsiz və əvəzolunmaz, toxunulmazlıq hüququ verir.

*Yayılmışdır günəş kimi başdan-başa elə Lenin.
Azadlığın rəmzi olub düşüb dildən-dilə Lenin.*

*Çeşmə-çeşmə su gətirib boz Muğana, Milə Lenin.
Bəxtiyarlıq nəğməsində ahəng olub telə Lenin.
Salıb ümid şöləsini bu gün Qanqa, Nilə Lenin
Könlüllərə məlhəm olur hər gün, ildən-ilə Lenin.....
Lenin bu gün sağdır yenə. Hər kəs aydın görür onu
Baxdıqca bu səadətə, azadlığın ölkəsinə (Rza, 1969: 6-7).*

Qəhrəmanın daşdığı ölməzlik statusu onu mifoloji qəhrəmana çevirir, Lenin adilikdən çıxaraq qeyri-adi, fəvqəlinsan təbiətə sahiblənilir. Ənənəvi mifoloji aktda qəhrəmanın ölüb yenidən dirilməsi əbədiyaşarlığı onu əfsanəvi qəhrəmana çevirir. Tədqiqatçı Yakumenko mifoloji obrazlarla zəngin olan proletar ədəbiyyatında bu mifoloji sxemi ümumiləşdirərək yazır: “Proletar ədəbiyyatında bir çox əsərlərin əsasında mifoloji obrazlar dayanır. Proletar poeziyasının süjet stereotipinin əsasında arxaik mifoloji sxem təşkil edir, ona görə liderlər haqqında bir çox əsərlərdə qəhrəman fərqli olmaq, bəzi şər qüvvələrə qalib gəlmək üçün reinkarnasiya etmək, ölüb-dirilmə zamanı sağ qalmalıdır” (Yakimenko, 2015: 21). Liderin mifogemi kimi qızıl əsgər də ədəbi qəhrəmanın transformasiyasında yenilənən simvolik obraz idi. Yeni yaranan mifik qəhrəman statuslu obraz ənənəvi tiplərin funksiyalarını daşısa da, onlardan fərqli idi. Proletar şeirin mifik obrazı olan “qızıl əsgər” ənənəvi ədəbi qəhrəmanlara qarşı qoyulmuş simvol modifikasiyasında yeni qəhrəman tipi idi. Qızıl Meydan, qızıl bayraq, qızıl dan, qızıl əsgər, qızıl səhər, qızıl günəş, çəkiç, oraq və s. sovet mifologiyasının, proletar şeirinin yeni mifogemləri idi. Qızıl yalnız təyini funksiya daşıyırdı, yeni cəmiyyətin, ideologiyanın toplum, kütləvi düşüncənin formalaşdırdığı, ideallaşdırılan cəmiyyətin aparıcı funksiyalı simvolik vahidləri idi. “Qızıl meydan” məkanla bağlı yaradılan simvolik obrazı proletar şeirinin tez-tez müraciət olunan, ümumiləşdirilən, hər kəsin müqəddəs məkan kimi qəbul etdiyi, tapındığı ideal məkan idi.

*Qızıl meydan tarixin, zamanın yaddaşındır,
Qitələr, okeanlar sığışar o meydana.
O, qüdrətin, zəkanın, qəlbin məhək daşındır...
Hamı ona oğuldur, o da hamıya ana! (Cemil, 1975: 16-17).*

Simvolik obraz işlək funksiyalıdır. Bu işləklik mədəniyyət daxilində bir obrazın oxşar, semantik funksiya baxımından təkrar əlamətlərilə yanaşı, mühit, zaman, sosial-ideoloji quruluşa uyğun olaraq dəyişilə, yeniləri ilə əvəz oluna bilər. Biologiya elmində geniş yayılmış bu əvəzlənmə genetikada növ, cins, sort və s. meydana gələn əlamət müxtəlifliyi bədii yaddaşda da obrazın simvolik dəyişimində də eyniliyi ilə diqqət cəlb edir. Mədəniyyətdə baş verən irsi dəyişkənlik, mutasiya obraz modifikasiyasını şərtləndirir, qeyri-irsi dəyiş-

gənliyi meydana çıxarır. Bioloji aləmdə qida, temperatur, iqlim və b. təbii və yaxud qeyri-təbii dəyişmələrlə baş verən bu proses bədii şüurun təsirləri, əks təsirlər, təzyiqlər, quruluş dəyişimi ilə izlənilir. Simvolun modifikasiyası bu cəhətdən bir neçə yönümlüdür: 1. Mədəniyyətin özü yaddaşda mövcud olan, kök salmış obraz-simvolların funksiyasını yeniləyə, dəyişə, fərqləndirə bilər. Bu zaman müəyyən yer dəyişmələri ortaya çıxa bilər. Digər bir tərəfdən isə genetik kodun, informasiyanın əvəzlənməsi, yad təsirlər, yeni cəmiyyətin ənənəvi mədəniyyətə yad təsirləri simvolların funksiyasını dəyişə, fərqləndirə bilər. Bu zaman müəyyən yer dəyişmələri ortaya çıxa bilər. 2. Genetik yaddaşın yeni kodlarla əvəzlənməsi zamanı aktivləşən yad təsirlər simvolik obraz yaddaşını əsas kök simvolun daşdığı semantik mənə qalmaqla məzmunu yeniləyə bilər. Bu zaman bir obraz öz təzahürünü digər bir məfhumla keçiddə təzələyir. Burada iki məqam ortaya çıxır: a) Sənətkarlıq amili ilə əlaqədar olaraq fərdin anlama və duyumunda yeni meyarların meydana çıxması; b) Kökənlilik. Sovet dövrü yeni ideoloji quruluşun mədəni həyat qurmaq, əməkçi insanları zəhmətə, əməyə çağırış və ruhlandırmaq yeni termin-simvolların meydana çıxmasına da təsirsiz qalmadı. Yeni yaranan termin-simvolların əsas bazasını mifoloji obraz identivliyi təşkil edirdi. Traktor obrazı quruculuq həyatının əsas simvolik obrazı idi. Hətta quruculuq həyatının əsas simvolik vahidi olan bu texniki vasitənin lazımı səviyyədə bədii nümunələrdə yer almaması tənqidçilərin narazılığına səbəb olur, traktor, pambıq və s. sovet dövrünün əmək, quruculuq həyatının aktiv simvolları kimi obrazlaşdırılırdı. Mikayıl Müşfiqin “Torpaq və traktor” şeirində maraqlı məqam traktorun bütün təyini funksiyalarının nağıllardan, əfsanələrdən gələn div obrazı ilə səsələməsidir.

*Qranit damarları, ey çəlik qanlı torpaq,
Paltarı sərt dəmirdən, əli qalxanlı torpaq,
Nə der sinəndə meydan sulayan, hayqıran div?*

*Gəl yeni cəlladını – bu nəri dinlə torpaq,
Onun çıxardığı gur səsləri dinlə, torpaq,
Ayaq iti, baş yekə, saçlar buluddan siyah...*

*Möhtəşəm gövdəsilə keçərkən üzərindən,
Neçə neştər iz aldı qarışan içərindən,
Bizim div çınlatarkən qulaqlarında qah-qah?.. (Müşfiq, 2003: 197).*

Div həm folklor, həm də qədim Şərq yazılı mənbələrində rast gəlinən ikili funksiyaya malik mifik obrazdır. Divlər qədim əsatirlərdə xeyirxahlıq, işıq timsalı kimi verildiyi halda, sonralar isə şər qüvvələrin, qaranlığın, zülmətin təmsilçisinə çevrilmişdir. Görkəmi, quruluşu ilə qeyri-adi, qorxunc varlıq kimi

görüntülənən div mifik obrazı “paltarı sərt dəmirdən”, “əli qalxanlı”, “yeni cəllad”, “ayaq iti”, “baş yekə”, “saçlar buluddan siyah”, “hayqıran div” yeni ideoloji obraz kimi təsvirə gətirilən traktor, identiv div obrazı ilə əvəzlənirdi.

4. Folklordan Gələn Simvolların Transformasiyası

Bununla yanaşı, folklor, nağıl poetikasından gələn simvolların yeni transformasiyaları da diqqəti cəlb edir. Burada mifoloji mətnlərdə, dastanlarımızda aparıcı olan “pəri” obrazının yeni semantik funksiya daşıyıcısına çevrilməsi, türk dövlətinin varlığını təsbitləyən qızıl obrazının yeni ideologiyanın tərkibinə keçməsi, buta obrazının gülə transformasiyası maraqlıdır. Abdulla Şaiqin “Həyat sevməkdir” şeirində iztirablar, sıxıntılar içində əzab çəkən lirik qəhrəmanın birdən-birə gözlərinin qarşısında yeni aləm, cənnət açılır.

*Birdən-birə kipriyimə lətif bir şey toxundu,
Qulağımın ucunda pək dadlı nəğmə oxundu.
İçimdə bir günəş doğdu, qəlbimə nur saçıldı,
Qarşımda hər başqa dünya, başqa cənnət açıldı.
O cənnətdə sən göründün, əlində qönçə çiçək,
Ufaq-ufaq addımlarla irəllədin, gülərək,
O çiçəyi mənə verdin, bilməm nə söylədin sən,
Birdən – birə pəri kimi qeyb oldun gözlərimdən...
Ayıldım da. O verdiyin qönçəciyi qoxladım,
Həyat nədir, duydum, onu pək yaxından yoxladım.
Həyat – sevmək, pəriciyim, sənin üçün yaşamaq,
Gecə-gündüz çalışaraq, sənə qovuşmaq ancaq. (Şaiq, 2003: 73).*

Şeirdə iki obrazın transformasiyası, yeni ideya-məzmununda simvolik çıxış var. Ənənəvi pəri obrazının bədii düşüncədə, milli ideologiyanın, dövlətçiliyin simvolik, alleqorik vahidi kimi və yuxuda buta vermək aktının qönçə gülə transformasiyası maraqlıdır. Şairin “Həyat – sevmək, pəriciyim, sənin üçün yaşamaq”, “Gecə-gündüz çalışaraq, sənə qovuşmaq ancaq” misraları süqut etmiş Cümhuriyyətin, itirilmiş müstəqilliyin nə zamansa gerçəkləşəcəyi arzusunun və Abdulla Şaiq şeirində aparıcı olan Türk xalqlarının birliyi, Turançılıq ideologiyasını simvolizə edirdi.

Əhməd Cavadın şeirində də butanın güllə əvəzlənməsi ənənəvi simvol transformasiyanı səciyyələndirmək baxımından maraqlı nümunələr sırasında yer alır.

*Aşiqəm, gül alanda,
Gül bitər Gulalanda.
Şükri yadıma düşər,
Əlimə gül alanda (Cavad, 1992 : 159).*

Nağıllarımızda yuxuda buta vermək aktı, aşiqin məşuqə qovuşmaq, mura-dına çatmaq və yaxud eşq yolunda yeni yolun başlanğıcıdır. Şeirdə butanın güllə əvəzlənməsi əslində ənənəvi aktın yeni transformasiyada davamıdır.

Simvolda nə qədər qapalılıq, müəmmalılıq olsa da belə, məzmunu daha tez açmaq, obrazı səciyyələndirmək funksiyası dinamik və aydındır.

XX əsr Azərbaycan şeirində etnopsixoloji yaddaşa, mifə söykənən, folklor ənənələrindən gələn simvolik obrazların işləklik funksiyası qeyd olunanlarla bitmir. Araşdırma zamanı məlum olur ki, zəngin, mürəkkəb epoxal mərhələ kimi ideoloji kanonlar, dəyişmələr, sosial-siyasi müstəvidə yenilənən bir-birinə zidd tarixi proseslər bədii təfəkkürə, insanın dünyanı, ətraf aləmi dəyərləndirmə mexanizminə də təsirsiz ötürməmişdi. XX əsrin əvvəllərində romantizm yaradıcılıq metodunun əsas bazasını təşkil edən türk mifologiyası, mifoloji-folkloronik obraz və süjetlərinə qayıdıq, əfsanə və rəvayətlərdən gələn və obrazda geniş ideyaya çevrilən təsəvvürlər, eləcə də, dünya mifologiyasının təcrübəsindən yararlanmaq neomifologizmin yaranmasına və mifoloji strukturlu obrazların yeni ideyalarla zənginləşdirilərək təqdiminə yol açdı.

Əsrin 20-30-cu illər mərhələsi simvolik model dəyişimi mifoloji kontekstdə, əsatir və əfsanələrdən, folklor elementlərindən istifadə ənənəvi simvolik sistemin yenilənməsi ilə diqqət çəkdi. Bu mərhələdə türk mifoloji görüşlərində aktiv olan kosmoqonik miflər, folklorlardan gələn simvollar milli dövlətçiliyin əsas aparıcı atributları kimi bədii düşüncəni milli müəyyənlilik kontekstində yeni ideyalarla zənginləşdirdi. Türk kosmoqonik miflərinin simvolik sistemi, mifoloji təsəvvürlərdən qaynaqlanan mif süjetləri, motiv və obrazları Cümhuriyyət dönməsində dövlətçiliyin aktiv simvolik elementlərinə çevrilir. Zaman keçdikcə, türk mifologiyasından, folklorlardan gələn simvolik obraz, rəng palitrası arxaik strukturda mövcud təyinatları qorumaqla modifikasiyaya uğrayır, fikir və düşüncədə yeni ideyalarla əvəzlənir, obrazın yeni xüsusiyyətlər əldə etməsi, simvolik model dəyişimi ilə fərqlənir. Tez bir zamanda tətbiq olunan qadağalar, bədii düşüncənin nəzarətə götürülməsi ənənəvi simvolların sıxışdırılıb aradan çıxarılması və ayrı tərkibə daxil edilməsi, yeni ideologiyanın simvolik sisteminin yaranmasına təkan verir. 1920-ci illərdən sonrakı mərhələdə mif artıq sosial mexanizmə çevrildi. Ənənəvi mifoloji modellər yeni struktur imkânlar əldə etdi. Şeirdə uzun müddət davam edən sükunət milli zəmindən, etnos təfəkküründən uzaqlaşma sovet dövrünün yeni mifoloji modelini və onun tərkibində simvolik obrazlar aləmini formalaşdırdı. Bu mərhələdə bir neçə idoloji faktor – sovet insanının qəhrəman obrazını və məkanını yaratmaq, insanın xoşbəxt və parlaq gələcək arzuları, müharibə dövründə sovet əsgərinin mübarizə əzmini, qəhrəmanlığını şərtləndirən yeni obrazlar həm bədii düşüncə üçün hələ yeni olan mifoloji anlayışların simvolik obrazlarını, həm də ənənəvi obrazların yeni modifi-

kasiyasını simvolik transformasiyalarla meydana çıxardı. Mifoloji strukturda dekonstruksiyalar, identivlik, transformasiyalar, modifikasiya əsr boyu mif modellərinin yenilənməsi, müəyyən dəyişmələrlə əvəzləndi.

5. Sonuç

Mif ölməzlik hüququna malikdir. Öz strukturunda simvol yaradır və onun vasitəsilə daimi yaşarlıq əldə edir. Simvolun da müəyyən mərhələdə mif yaratma gücü var. Obrazın mifoloji kontekstdə simvollaşması prosesi izlənilərkən inanc, çəxsləndirmə, mifik təsəvvürlərin obraza siraət edilməsi ilə onu mifoloji obraza çevirdiyini görmək mümkündür. Sovet dövrü və onun aktiv komponenti olan proletar ədəbiyyatı mifoloji strukturlu yeni simvolik obrazlar yaratmaqla yanaşı, türk mifoloji təsəvvürlərindən gələn obrazlara birmənalı yanaşmadı. Bu obrazların böyük əksəriyyəti dinamik xüsusiyyətə malik olsalar da, tam yeni ideoloji kontekstdə obrazlaşdırılır, türkçülükə bağlı simvollar ciddi nəzarətə götürülürdü. XX əsrin ikinci onilliyindən yeni cəmiyyətin, ideologiyanın formalaşması mifi sosial mexanizmə çevirdi. Bu ilk növbədə özünü ədəbi qəhrəmana qarşı qızıl əsgər simvolik obrazının qoyulması, lider obrazının (Lenin, Stalin) yeni qəhrəman kimi ölməzlik hüququ qazanaraq əfsanəvi qəhrəmana çevrilməsi, müqəddəs məkanların (Məkkə, Mədinə) yeni məkanla (Qızıl meydan) əvəzlənməsi yeni mif modelini ortaya çıxarmışdır. Sovet ideoloji quruluşunun ədəbi proqram əsasında apardığı islahatlar yeni termin-simvollar yaratsa da demək olar ki, bu simvolların əsas bazasını mifoloji obraz identivliyi təşkil edirdi. Traktor obrazının nağıllarımızdan, folklordan gələn div obrazının identiv obrazı kimi çıxış etməsi buna əyani sübutdur. Bununla yanaşı, folklordan gələn, nağıl poetikasının aparıcı simvollarından olan butanın gülə, pərinin gözəl qıza transformasiyası müşahidə olunan maraqlı məqamlardan biridir.

XX əsr Azərbaycan şeirində simvolların aktivləşməsinin yeni mərhələsi 1950-ci illərin sonu, 60-cı illərə təsadüf edir. Həmin mərhələni həm də “milli kökə qayıdış” mərhələsi hesab etmək olar. Bu təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bir çox xalqların ədəbiyyatında da rast gəlinən hal idi.* Əsrin ikinci yarısına doğru sərt ideoloji münasibətlərin zəifləməsi, yumuşalma, insan amilinə artan maraq simvolların yenidən doğuluşuna şərait yaratdı. Məlum olduğu kimi həmin mərhələdə ideologiyanın zəifləməsi, insana və onun arzularına artan maraq, sosial münasibətlər şeirdə simvolik sistemin yenilənməsinə və əbədi mövzulara marağın artması ilə diqqət çəkir.

* Geniş şəkildə bax: Юсупова Нурфия Марсовна. Особенности символизации в татарской поэзии XX века.

KAYNAKÇA

Cavad, Əhməd (1992); Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c., Azərənşr, Bakı.

Cəmil, Əhməd (1975); Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

Xəlil, Zeynal (2010); XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası (1930-cu illərin poeziyası).

II kitab, Elm, Bakı.

Levçenko M.A (2001); Poeziya proletkulta: ideologiya i ritorika revolyutsionnoy epoxi: avtoref. diss... kand.filol.nauk. SPb.

Müşfiq,Mikayıl (2013); Seçilmiş əsərləri, Xalq Emaneti Yayımlı, Bakı.

Ordubadi, Məmməd Səid (2009); XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası (1920-ci illərin poeziyası). I kitab, Elm, Bakı.

Rəfilı, Mikayıl (2010); XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası (1930-cu illərin poeziyası). II kitab, Elm, Bakı.

Rza, Rəsul (1969); Lenin (poema). Gənclik, Bakı.

Şaiq, Abdulla (2003); Arazdan Turana. Nurlan, Bakı.

Vahid, Əliəğa (2010); XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası (1930-cu illərin poeziyası). II kitab, Elm, Bakı.

Vurğun, Səməd (2005); Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c., Şərq-Qərb, Bakı.

İnternet Kaynakları

Yakimenko E.R. Mifologičeskie obrazy v proletarskoy poezii.<https://cyberleninka.ru/article/n/mifologicheskie-obrazy-v-proletarskoy-poezii/viewer>

Yusupova Nurfıya Marsovna. Osobennosti simbolizatsii v tatarskoy poezii XX veka.https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2018_4-1_08.pdf (17.01.2018)